

Наталя КУШНІРУК,
Микола БЕНДЮК

Язичницькі символи «перуниця» та «волинська зізда». Їх використання в християнський період

Мотив «перуниця» (або його ще називають «чотириохлисник») символізував чотири сторони світу, чотири стихії (вогонь, вода, повітря, земля), чотири пори року та чотири життєві періоди (дитинство, юність, зрілість і старість) (мал. 1). В народному середовищі цей мотив пов'язують із язичницьким богом – Перуном.

Найчастіше чотириохлисник зустрічається на персях, що були популярні від VIII до XVIII ст. Носили їх як обереги від грому та блискавки. Цей символ поширений серед всіх слов'янських народів, в тому числі і на Волині. За ці тисячу років змінювалася тільки форма перся, проте круглий щиток із чотириохлисником залишався незмінним. Лише у XVIII ст. такі персні виходять з ужитку.

мал. 1

Проте, цей символ продовжив життя у писанкарстві та вишивці як мотив «барвінку». У вигляді перуниці чотириохлисник найбільше зберігся у дерев'яному різьбленні та декоративному розписі на лавах і скринях Волині. На підтвердження того, що чотириохлисник асоціювався із захистом від блискавки та грому, можемо навести свідчення Оксани Лятуринської яка розповідала, що під час грому на Волині люди брали будь які предмети і перехрещували їх між собою. Це могло бути листя, гілячки чи предмети праці (лопати, граблі, вила тощо). Звісно, ми можемо провести прямі аналогії перехрещених предметів з хрестом і християнством. Та якщо подивитися на час появи перехрещених листочків чи гілочок в символіці, можна стверджувати, що станом на VII – VIII ст. цей символ ще не міг бути християнським. Звичайно, пізніше за схожість символ перуниця-чотириохлисник став асоціюватися з розп'ятим на хресті Ісусом.

Часто зустрічається символ, схожий з перуницею, але який називається «вітрячок». На території Південної Волині домінує клинчата форма

лопатею, надаючи знакові вигляду мальтійського хреста. М. Селівачов пише, що часто лопасті вітряка зображували у вигляді пташиних крил [4, с.188]. Можемо зробити висновок, що це характеризує його вже з християнського боку, як зв'язок з Господом (ангельські крила).

Мотив «перуниця» або «барвінок» поширений по всіх етнографічних регіонах України. Специфічною для нього є форма листочків, яка близька до натуральної, та хрещате їх розташування. Рідше листочки поєднуються з іншими типами симетрії, вільним малюнком. Іноді листочки обрамляються різними геометричними фігурами, зокрема, кругами, овалами, прямокутниками, ромбами та складними багатогранниками. В українському фольклорі барвінок здебільшого має прикметник «хрещатий». Це пояснюється тим, що чотири листочки схожі на хрест, а також тим, що барвінок стелиться в усі боки, навхрест. М. Костомаров висловлює думку про застосування барвінкового цвіту в обрядах «переходу» з одного стану життя до іншого – родильних, весільних, поховальних обрядах [3, с. 64-65]. В українців вічнозелений барвінок завжди вважався символом вічності кохання та шлюбу і, звичайно, був одним із головних елементів весільної обрядовості. Перед весіллям йшли збирати барвінок у супроводі музик із хлібом, вівсом та горілкою. Виготовлені з барвінку вінки іноді мастили медом, додавали кілька зубців часнику (як обереговий знак), вплітали китиці вівса, клали вінки на хліб і несли їх до батьків на благословення.

Інколи на предметах декоративно-ужиткового мистецтва можна побачити, що «перуниця» доповнюється ще чотирма листочками що розміщуються перпендикулярно до основних. В такому випадку символ називався «подвійною перуницею», «звіздою», «зорею» або «ружею». У волинській орнаментіці це все зображення сонця. Воно виступає як джерело світла, символ життя. Один із різновидів мотиву сонця – «ружа» або її ще називали «волинська зізда». Форми графічного зображення сонця є необмеженими, але найчастіше у волинських писанках ми зустрічаємо сонце в русі. Такий символ має назву «сварга» (свастика). В основі графічного зображення цього знаку може бути хрест (символ Землі, а пізніше – Сонця у центрі), коло (символ неба), квадрат (знак Землі). В епоху бронзи сварга вже була пов'язана із сонячним культом, а заокруглені рамена символізують рух Сонця. *На українських писанках сваргу ще називають «ламаний» або «гачковий хрест», «п'явки», «півнячі гребінці», «качині шийки».* За народними уявленнями сварга провіщала добро і захищала від темних сил [4, с. 370].

Специфікою орнаменту «восьмикутна зірка» або «рожа» є невираженість ботанічних ознак, на відміну від мотивів «гвоздики», «мак», «розки», «ромашки», «туліпани» тощо. Найчастіше такий символ трактується як

розетки або «звізди». Кожен регіон має свої особливості в тлумаченні та назві цього символу, але на Волині цей символ називають «волинська зізда», або «восьмикутна зірка». Якщо ж розглядати іншу кількість пелюсток або променів, то на досліджуваній території такі писанки називаються «сонячними», оскільки до восьми променів це ще зірка або квітка, а якщо променів багато, тоді цей символ означав сонце [4, с.179].

Я. Гофман розглядає декоративний орнамент, віднайдений в селі Малий Олексин, що біля м. Рівне, де мотив рожі зустрічається на п'ятнадцяти писанках¹. Але якщо розглянути збірку писанок з усієї Волині, доступних досліднику, то кількість писанок з мотивами рожі (зірки, зізди) досягає більше п'ятдесяти екземплярів. З натуралістичним зображенням рожі зустрічаємося досить рідко. Тільки один зразок рожі-квітки походить з Хутора Шляхетського, що біля Костополя Рівненської області. У багатьох випадках схематичне зображення квітки наближається до вигляду зірки (хрестової, подвійної, а також шестикутної та восьмикутної). Окремим орнаментальним мотивом виступає листя, найчастіше дубове. В більшості листя виглядає натуралістично. Часом використовується у візерунку і гілка з листям. Інколи гілки об'єднуються у вінок.

У монографії М. Селівачова знаходимо, що в язичництві символ «гілка» пов'язували з Перуном і взагалі небесним вогнем. Коли вони перехрещені, то оберігають від блискавки, граду, змій, допомагають розшукувати скарби (ламають скелі й розкривають замки) та сховані джерела [4, с. 182]. В наші дні зустрічаємо випадки, коли біоенергетики з допомогою двох гілок або дротиків шукають підземні джерела, старі фундаменти чи скарби. В народній традиції лише гілка дуба є символом Перуна, а гілки інших дерев мали інше семантичне навантаження.

Показово, що листя дерев (дуба, вишні, калини, клена, явора, ясена) набагато частіше є матеріалом мотивів української орнаментики, ніж самі ці дерева. Найпоширенішим такого роду візерунком на Волині є «дубове листя». У М. Селівачова знаходимо, що у давній слов'янській міфології дуб і його листя символізують Перуна – бога блискавки. В його честь палили священні багаття з дубових дров і галузок [4, с.183]. Український фольклор дуб і дубове листя ідентифікує як ознаку сили та влади: дуб є царем рослинного світу, схоже – левов серед тварин чи орел у царстві пташок. Дуб – явний символ чоловічої статі. Також листя і жолуді дуба з етнографічного матеріалу потрапили і в шляхетське декоративно-ужиткове мистецтво. Для прикладу ми можемо розгледіти зображення дубових листків та жолудів, вишитих на весільній сукні на портреті Катерини Острозької, написаному в 1597 р. Дослідниця Л. Танаєва вказує, що ці символи є власне весільними, характерними як для сільського, так і для княжого вбрання [5, с.117].

¹* Гофман називає традиційну восьмикутну зірку рожею, але насправді це є зірка, і тільки інколи вона наближається до натуралістичного зображення квітки.

Сучасні язичники взяли за символ Перуна зображення блискавки, можливо що цей знак теж колись асоціювався із Перуном, але етнографічний матеріал цього не підтверджує. Блискавка більше асоціюється із християнським Богом Отцем або Іваном Предтечею. Так для прикладу можемо розглянути рідкісний варіант ікони св. Івана Предтечі (мал. 2).

Природний ландшафт, на тлі якого зображений Святий Іван, конкретизує місце його багатолітньої аскези в пустелі, про що пише євангеліст Лука: *«Дитя ж росло й скріплялося на дусі та перебувало в пустині аж до свого об'явлення Ізраїлеві»* (Лк. 1:80).

Найцікавішими в плані зображення природи є дві бічні частини ікони. На них зверху ми бачимо яскраве сонце, яке асоціюється, в першу чергу, з самим Іваном Предтечею, адже в священних текстах святий неодноразово порівнювався з сонцем, світлом, світильником і т. д. Пов'язаність Івана Хрестителя з сонцем чітко проявилася і в українській фольклорній традиції. Це свято припадає на день літнього сонцестояння, тому символізує народження літнього сонця – Купала, і тим самим завершує панування весняного сонця – Ярила. В цей час небесне світило перебуває у куполі – найвищій небесній точці, тому дні тоді найдовші, а ночі – найкоротші. Після прийняття християнства у слов'ян до образу Івана Предтечі був переосмислений цілий комплекс язичницьких обрядів, поєднаних з літнім сонцестоянням. Сама назва свята - Іван Купала – християнами була пов'язана з тим, що Іван Хреститель «купав» Ісуса Христа, коли хрестив його [2, с. 370].

мал. 2

Цікавою є подача іконописцем «Гласу Господнього» у вигляді блискавки та грому. Основна проблема, яка постала в цьому випадку перед іконописцем, – опрідметнити звук грому, адже, на відміну від блискавки, ми не можемо осягнути його нашими очима. Певною підказкою богомазу стала Біблія, в якій є багато уточнюючих пояснень. В біблійних текстах читаємо: «Голос Господній викрешує полум'я огняне», «Бог слави гримить» (Псалми Давидові (28-3, 7). Щодо образу труби, то цей інструмент чи не найчастіше з'являється в рядках Святого Письма. Вперше про його звук говориться в зв'язку з даруванням євреям Закону на Синаї. В той час, коли Мойсей говорив з Господом, «весь народ бачив грім та блискавку, і звук труби...» (Исход, 20:18, 22), тому вважається, що Господь говорить до народу «голосом трубним» (Пс.150:3).

Язичницький Перун – бог грому і блискавки, податель дощу. Творець земних урожаїв, покровитель хліборобства. Він також бог-воїн, справедливий і суворий месник, покровитель війська. Про Перуна є багато згадок у давньоукраїнській літературі, в літописах та фольклорі.

Тривалий час Перун був надзвичайно шанований у русичів. Ідол Перуна стояв на одному з київських пагорбів. Він був дерев'яний, ноги мав залізні, голову – срібну, а вуса – золоті. У Густинському літописі згадано, що в руках він тримав коштовний камінь – рубін або карбункул.

Про сильний дощ кажуть, що він періщить. Блискавки – це стріли Перуна. На Волині побутувало прокляття: «Бодай тебе Перун побив!». Вважалося, що блискавка – Божа кара, і що вона запалила, – невільно людині гасити. Та й неможливо, мовляв, загасити вогонь від блискавки. Хіба що козиним молоком або сироваткою.

Із приходом християнства Перунові обов'язки перейняв св. Ілля. Він їздить небом у вогняній колісниці і б'є чортів блискавками. А поряд під небом літає чорт і перекирвляє, як той гуркоче. Бог сердиться й пускає в нього стріли. Отож, коли гримить, треба хреститися.

Щоб убезпечити себе від грому та блискавки, люди тримали в домі свічку-громничку. Це свічка, освячена в церкві на свято Стрітіння (15 лютого), її запалювали під час грози. У снах чути грім – це знак вісника долі, несподіване благополуччя. Сниться грім серед ясного неба – не забариться добра звістка.

Отже, ми бачимо наскільки тісно переплелися в українському сакральному середовищі традиції язичницької і християнської доби. Символи, які побутували на Волині в дохристиянський час, плавно переросли і цілком органічно вписалися в православне народне середовище. Звичайно, офіційна церква завжди була проти використання язичницької символіки в святкуванні християнських свят, проте, вона так і не змогла їх подолати.

Література

1. Бендюк Н. Квіткова символіка у декоративно-ужитковому мистецтві Волині// Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 5. – Острог, 2012. – 370 с.
2. Гошук О. Особливості пейзажу в українському бароковому іконописі (на прикладі ікони «Святий Іван Предтеча»)/Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 6. – Острог, 2013. – 370 с.
3. Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
4. Селівачов М. Лексикон української орнаментики. – К.: Редакція вісника «АНТ». – 400 с.
5. Танаєва Л. Сарматский портрет: из истории польского портрета эпохи барокко. - М.: Наука, 1979. – 301 с.